

Ольга Травкіна

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА ЗАСНУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ

У статті розкриваються обставини заснування Чернігівського колегіуму на поч. XVIII ст. Висвітлюється роль гетьмана Івана Мазепи у створенні цього найстарішого навчального закладу вищого рівня Лівобережної України

Ключові слова: Чернігівський колегіум, чернігівські архієпископи Лазар Баранович та Іоан Максимович, гетьман Іван Мазепа, Борисоглібський кафедральний монастир.

У зв'язку з відзначенням 380-річчя з дня народження видатного гетьмана України Івана Мазепи ще раз згадуємо про його велику меценатську діяльність, зокрема, роль гетьмана у заснуванні найстарішого навчального закладу вищого рівня Лівобережної України – Чернігівського колегіуму.

Створення, захист та підтримка національних осередків освіти завжди були у центрі уваги козацьких лідерів, які виборювали незалежність української держави, починаючи від гетьмана Богдана Хмельницького. В угодах козаків з Річчю Посполитою: Зборівській (1649 р.), Білоцерківській (1651 р.), Гадяцькій (1658 р.) поряд із захистом національної православної віри завжди стояли вимоги щодо підтвердження та захисту православних навчальних закладів. Як бачимо, українські освітні осередки разом з «греко-руською» вірою виступали як важливі, визначальні національні інституції, навколо яких гуртувалися і які захищали та виборювали українці. Козацтво розуміло роль та значення освіти для розвитку нації. Адже в стінах навчальних закладів готувалися кадри національної еліти, педагогів, церковних діячів, спеціалістів інших галузей, формувалися світоглядні, морально-етичні погляди, національно-політична, патріотична свідомість.

Відомо, що найбільшою підтримкою гетьмана Івана Мазепи користувалася наука та освіта, значну увагу він приділяв Києво-Могилянській колегії, яка за його участю набула статусу академії, перетворилася в провідний освітній центр Східної Європи. Завдяки державній допомозі гетьмана Івана Мазепи в Чернігові був заснований другий навчальний заклад вищого рівня в Гетьманщині – Чернігівський колегіум.

Дослідження історії заснування Чернігівського колегіуму засвідчує, що створення ще одного освітнього осередку вищого рівня в Гетьманщині було справою досить непростою та нелегкою. Виникнення його саме в Чернігові було не випадковим. Ініціатором створення Чернігівського колегіуму був визначний церковний та політичний діяч, чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1616–1693 рр.), резиденція якого з 1672 р. знаходилася у чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирі. Лазарю Барановичу довелося не лише очолювати чернігівську єпархію, але й незабаром після висвячення в 1657 р. вже стати місцеблюстителем київської митрополії в Лівобережній Україні. На цій посаді він перебував майже 20 років з перервами (1657 р., 1659–1661 рр., 1670–1685 рр.). У передмові книжки «Зерцало от писанія Божественнаго», яка вийшла друком у 1705 р. в друкарні чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря і яка була піднесена гетьману Івану Мазепі від нещодавно заснованого Чернігівського колегіуму, викладена історія створення закладу. У ній зазначалося, що під час хіротонії на архієрея покладається обов'язок піклуватися про паству, зокрема, освіту¹. Через занепад та запусніння шкіл Києво-Могилянських Лазар Баранович

1 Зерцало от писанія Божественнаго. Чернігів: Друк. Троїц.-Іллін. монастиря, 1705. Арк. 15.

вирішив «потщася воздвигнути оученіе» саме у Чернігові при архієрейському домі, тобто у кафедральному Борисоглібському монастирі. У 50-ті роки XVII ст. Лазар Баранович як ректор Києво-Могилянської колегії, потім як її протектор, будучи місцєблостителем київської митрополії, опікувався нею, насамперед, турбувався про її матеріальне забезпечення, надсилав туди вчителів тощо. Проте у часи Руїни Києво-Могилянська колегія дуже постраждала через військові дії: у 1658–1660 рр. велика пожежа майже знищила її будівлі, а у 1665 р. Братський монастир і школи при ньому було повністю зруйновано². Через занепад Києво-Могилянської колегії Лазар Баранович як місцєблоститель митрополічної кафедри, резиденція якого знаходилася в Чернігові, вирішив у цьому місті заснувати заклад вищого рівня. Мало значення й те, що за Андрусівським перемир'ям (січень 1667 р.) Київ мав відійти до Речі Посполитої. Лазар Баранович пропонував перенести київську православну митрополію до Чернігова. Проте Київ не був переданий Польщі і, як далі зазначалося в «Зерцалі», за короткий час Київський колегіум розквітнув, а в Чернігові школи «малых ради именій, пространства и скудности невозмогша разширенны и оутвержденны быти, доселе, многія скудности и явсвенных ради, и всем известных вын препятіе бе ко разширенію оучилищ»³. Як бачимо, у Чернігові, певно, уже існувала школа, яка, можливо, складалася з початкових граматичних класів. Її Лазар Баранович міг перевести в 1672 р. з м. Новгород-Сіверського, де спочатку знаходилася резиденція чернігівського архієпископа. Переїхавши до Чернігова, Лазар Баранович був змушений заново облаштувати архієрейську кафедру. Він скаржився, що «архієпископия вся почти с изнова устраивается, нет в ней ни трапезны, ни келий, ни конюшни и церковь требует великихъ расходовъ»⁴. Справа ускладнювалася тим, що маєтності кафедри продовжували належати новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю, і минув деякий час, поки згідно з рішенням спеціальної комісії, створеної за узгодженням з гетьманом Іваном Самойловичем, вони були розділені між Спасо-Преображенським та чернігівським кафедральним Борисоглібським монастирем. До того ж, територія Борисоглібського монастиря, який розташовувався в північно-західній частині Чернігівської фортеці, обмежувалася її щільною забудовою, була тісною. Архієпископ поступово скуповує землі з будинками мешканців фортеці, які межували з монастирем, розширюючи таким чином його територію.

Ще однією причиною, яка неуможливила в цей час створення колегіуму, могла бути й та, що московські патріархи, під зверхність яких перейшов чернігівський архієпископ Лазар Баранович 1688 р., були противниками освіти європейського типу, яка ґрунтувалася на латинській мові, звинувачували українське духовенство в ересі, католицьких симпатіях. Московські патріархи забороняли українські книги, у тому числі Лазаря Барановича, знаходячи в них «латинську ересь».

Лазар Баранович розумів, що консервативні патріархи не підтримають його ідею створення в Чернігові колегіуму – закладу європейського типу. Вочевидь, Лазар Баранович не міг і розраховувати на підтримку з боку гетьмана Івана Самойловича, який покровительствував своєму ставленику київському митрополиту Гедеону Четвертинському – супернику чернігівського архієпископа. Гетьман І. Самойлович утискував Лазаря Барановича й забороняв йому писати царям. Правитель Гетьманщини клопотався перед царями Іваном та Петром щодо підтвердження прав саме для київської колегії, яка здавна була під протекцією київських митрополитів⁵. Про привілеї Києво-Могилянської колегії клопотався й гетьман Іван Мазепа, який покровительствував навчальному закладу. Тобто основна увага в цей період і з боку церковної, і з боку світської приділялася зміцненню стану Києво-Могилянської колегії. І вона була відроджена та утверджена у своїх правах. А створення на той час

2 Величко С. Літопис: перекл. з книжкової української мови В.О.Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. Т.2. С.136.

3 Зерцало от писанія Божественнаго. Арк.15.

4 Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. 2-е изд., Чернигов: в Типографии Ильинского монастыря, 1865. С. 201.

5 Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : Издание книжного магазина М.Г. Голубева, 1914. Т.1. С. 405.

в Чернігові ще одного колегіуму, який міг стати конкурентом Києво-Могилянській колегії та підвищити авторитет чернігівського архієпископа Лазаря Барановича на противагу київському митрополиту було, очевидно, не на часі. Київські митрополити були незадоволені високим статусом чернігівських архієпископів, добивалися позбавлення їх архієпископства, зокрема, свого часу київський митрополит Гедеон Четвертинський прагнув залишити їх у ранзі єпископів та підпорядкувати безпосередньо київському митрополиту, а не московському патріарху. Київський митрополит Варлаам Ясинський 1692 р. забрав у чернігівського архієпископа три протопопії: глухівську, борзенську, конотопську, передану Лазарю Барановичу 1658 р. київським митрополитом Діонісієм Балабаном⁶.

З вищеназваних причин Лазарю Барановичу, очевидно, не вдалося створити у Чернігові ще один навчальний заклад вищого рівня з повним комплектом класів та відповідним обсягом предметів.

Плани Лазаря Барановича втілював у життя чернігівський архієпископ Іоанн Максимович (грудень 1651 – 10 червня 1715 рр.), який продовжив курс Лазаря Барановича на вивіщення Чернігова та чернігівської архієпископії, якоюсь мірою й на противагу київській митрополії. Заснування колегіуму в Чернігові мало б підвищити авторитет чернігівських архієпископів. Іоанн Максимович був висвячений у чернігівські архієпископи 1697 р. за підтримки гетьмана Івана Мазепи. У 1700 р. за сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи Іоанн Максимович заснував Чернігівський колегіум. Відомо, що гетьман Іван Мазепа надав 10000 тисяч золотих на розбудову кафедрального Борисоглібського монастиря. У 1701 р. гетьман надав Іоанну Максимовичу підтверджувальний універсал на володіння руднею с. Неданчичі, подарованій кафедрі І. Яхимовичем на «фундуючюся каменную звонницу»⁷. На дзвіниці була влаштована закладна дошка, яка збереглася до нашого часу з гербом Івана Мазепи, монограмою та записом про пожертвування гетьмана: «Сей храм созданъ Божиимъ Благословеніємъ прещедримъ даяніємъ и іждивеніємъ отъ ясне Вельможнаго Пана Іоанна Мазепы славнаго войскъ Російскихъ Гетмана надтиссяща всемъ сотомъ року здат начася, а в второмъ поспешествомъ Божиимъ скончася». Дзвіниця мала церкву, названу на честь патронального святого Івана Мазепи Іоана Предтечі. У Борисоглібському кафедральному монастирі був побудований цілий комплекс приміщень, що складався з монастирської трапезної, дзвіниці та корпусу шкільних приміщень. У збірнику «Зерцало отъ писанія Божественнаго», який був піднесений у 1705 р. Івану Мазепі як патрону колегіуму, повідомлялося, що за допомогою, імовірно всього, самого гетьмана були побудовані приміщення колегіуму: «...оучилищъ каменныхъ шесть за скудость мейсца, подъ единымъ покровомъ»⁸. Це дало можливість відкрити ще один клас риторики: «Живы будемъ в настоящий годъ (тобто в 1705 р. – **О.Т.**) риторичкому оученію начало положенно буде»⁹. У вірші про герб Івана Мазепи «Krzysz», вміщеному в «Зерцалі», написаному польською мовою неопоетами закладу, підкреслювалося, що гетьман дав дозвіл на відкриття колегіуму: «Щоб лицей оцей постав, дозвіл намъ подав був»¹⁰.

Таким чином, гетьман Іван Мазепа офіційно підтвердив заснування Чернігівського колегіуму. Діяльність навчального закладу вищого рівня вимагала юридичного оформлення дозволом з боку державної (світської) та церковної влади. Так, свого часу заснування та статус Києво-Могилянського колегіуму було затверджено привілеєм польського короля Владислава IV 1633 року, царською грамотою 1694 р. та 1701 р. Заснування єзуїтського колегіуму в Новгороді-Сіверському також було підтверджено королівським привілеєм 1635 р.

6 Архив Юго-Западной России. Акты, относящиеся к делу о подчинении киевского митрополита московскому патриарху (1620–1694 гг.). Київ : в Губернской типографии, 1873. Ч.І.Т.5. С.336–337, 488.

7 Модзалевский В.Л. Краткий очерк жизни св. Иоанна Максимовича / Подготовка до друку і передмова О.Коваленка // Сіверянський літопис. 1998. №5. С.139.

8 Зерцало отъ писанія Божественнаго. Арк.15.

9 Зерцало отъ писанія Божественнаго. Арк.8.

10 Зерцало отъ писанія Божественнаго. Арк.8.

Що стосується підтримки справи організації колегіуму з боку церковної влади, то, як відомо, чернігівські архієпископи перебували під зверхністю московських патріархів, і в ставленій грамоті 10 січня 1697 р. патріарха Адріана Іоан Максимович отримав формальне благословення: «Таже да иматъ...и о школах промышление, яко да учатся божественныхъ письмен чтению и свободныхъ наук во вразумительное ведрство мнози подщанием его». Але треба зазначити, що Адріан був консервативним патріархом, який не підтримував реформаторської діяльності Петра I. Той йому докоряв, що він не турбується про створення в Росії навчальних закладів, зокрема, європейського типу, і батьки віддають своїх дітей на навчання до іноземців. За часів Адріана Московська академія переживала не найкращі часи, була в занедбаному стані. 16 жовтня 1700 р. патріарх Адріан помер. Перед цим, а саме 7 квітня 1700 р., за наказом Петра I патріарх Адріан висвятив відомого освіченого українця Стефана Яворського митрополитом Рязанським. Він став протектором Московської академії. 7 червня 1701 р. виходить наказ царя «завесьть в Академіи ученія латинскія». 16 грудня 1701 р. Стефан Яворський був призначений місцеблюстителем патріаршого престолу і як протектор академії реформував її за зразком Києво-Могилянської й забезпечив московську академію викладацькими кадрами з Києва.

Іоан Максимович, як досвідчений ієрарх, чутливо реагуючи на зміни, які відбувалися в Москві, зрозумів, що це був сприятливий момент для відкриття колегіуму і в Чернігові. Процес становлення Чернігівського колегіуму як навчального закладу розтягнувся на кілька років. Починаючи з 1700 р., відбувалося поступове розширення класів: до 1705 р. упродовж чотирьох років у Чернігівському колегіумі було відкрито чотири класи: три граматичні та, ймовірно, наступний за ними клас поетики, тобто кожного року з переходом учнів до вищого курсу відкривався новий клас. Як свідчить «Зерцало», у 1705 р. гетьмана Івана Мазепу вже вітали три класи, як їх тоді називали «школи» колегіуму: «schola infima, grammatica, syntaxis»¹¹. Вітали гетьмана також неопоети, тобто учні наступного, четвертого класу поетики¹². Відкриття наступного за ним класу риторики надавало навчальному закладу статус колегіуму. Про що й поспішили сповістити в 1705 р. очільнику держави засновник колегіуму чернігівський архієпископ Іоан Максимович та префект колегіуму Антоній Стаховський, присвячуючи йому збірник своїх праць «Зерцало от писанія Божественнаго» від навчального закладу. Збірник прикрашений гравюрами й дві з них – з гербами Івана Мазепи та Іоана Максимовича – більші за формат самої книги з віршами до гербів. Звертає на себе увагу гравюра – «лабіринт», в якій слова «Іоан Мазепа гетман малороской», розміщені в різних напрямках. Як приклад поезії, уміщеної в збірнику, наводимо вірш на пошану Мазепи, який супроводжував гравюру апокаліптичної Богородиці, що стоїть на півмісяці, навколо голови зірки, зображеної на тлі герба Мазепи:

Домъ Мазеповъ издревле, Дева возлюбила,
Небесными знаменами зело прославила.
Звездою от своея главы оукрошаетъ,
Луною к твореную дель добрыхъ орошаетъ.
Іоанна при кресте приялъ ву вместо сына,
Любитъ и возлюбитъ тя, якъ своего едина,
Возноситъ Дева мати, твою везде славу.
Венцемъ нетленнымъ в небе увенчает главу¹³.

Таким чином, Чернігівський колегіум був заснований на початку XVIII ст. за ініціативи чернігівських архієпископів. Разом з тим заснування навчального закладу вищого рівня було б неможливе без підтримки державної влади. Ще один навчальний заклад вищого рівня в Гетьманщині – Чернігівський колегіум був створений за підтримки гетьмана Івана Мазепи, який не лише дав дозвіл на його відкриття, але й профінансував будівництво шкільних приміщень.

11 Зерцало от писанія Божественнаго. Арк. 8 зв.–11.

12 Зерцало от писанія Божественнаго. Арк. 11 зв.–12 зв.

13 Зерцало от писанія Божественнаго. Арк. 17 зв.

DOI: 10.5281/zenodo.3253773